

16. KSENIJA ATANASIJEVIĆ: FILOZOFKINJA I RAT

Ljiljana Vuletić

UDK: 1Anastasijević, K.:172.4"193/194"

PREGLEDNI RAD

Sažetak: Malo je poznato da je filozofkinja Ksenija Atanasijević (1894–1981) jedna od najprominentnijih pacifistkinja u istoriji jugoslovenske države. U dramatičnom istorijskom kontekstu između dva svetska rata, dosledno i beskompromisno obrazlaže, zagovara i populariše pacifističke ideje, osuđuje nacističku ideologiju glorifikacije sile i rata u odnosima među državama i narodima kao i antisemitizam. U svojim shvatanjima i akcijama povezuje pacifizam i feminizam. Članica je međunarodnih pacifističko-feminističkih organizacija Mala ženska antanta i Internacionalna organizacija žena za mir. Na Konferenciji za mir i razoružanje (Beograd, 17–19. maj 1931), u uvodnom izlaganju, ukazuje na komplementarnost pacifističke i feminističke ideologije, koje, obe, polaze od temeljnog etičkog stava da se ličnost i život svakog ljudskog bića moraju poštovati. Već 1933. godine, u vreme kada je Hitler tek postao kancelar, objavljuje tekst u kojem oštro žigoše nacističko proganjanje Jevreja. Na početku rata, rizikujući da bude odvedena u koncentracioni logor, ne potpisuje Nedićev apel protiv komunista. Tokom Drugog svetskog rata, potpuno se povlači sa javne scene, prestaje da objavljuje i drži predavanja. Zbog toga što se u predratnom periodu iskazala kao pacifistkinja i antinacistkinja, organi Gestapoa je 1942. godine hapse i saslušavaju. Nakon Drugog svetskog rata, 1946. godine, nova vlast je, na osnovu lažnih optužbi, isto tako zatvara te joj 1947. godine sva dela stavlja na *index librorum prohibitorum*.

Ključne reči: filozofija, doslednost, rat, pacifizam, feminizam.

Filozofija Ksenije Atanasijević¹ je naglašeno antropološki usmerena. Već na prvim stranicama svog glavnog dela *Filozofski fragmenti* ona se kritički određuje prema spekulativnoj filozofiji i klasičnoj metafizici, smatrajući da su arhaične, udaljene od života, da ne zadovoljavaju potrebe modernoga čoveka. “Mozganja o konstituciji sveta zabavna su i luksuzna; raščlanjavanja odnosa između ljudi jesu neophodna. Praktična mudrost je ono što

¹ Ksenija Atanasijević (1894–1981), jedna od najzanimljivijih i najprivlačnijih pojava u istoriji srpske filozofije, bila je u mnogo čemu avangardna ličnost. Prva je žena eminentna filozofkinja kod nas; prva žena koja je stekla akademsku titulu doktorke nauka na Beogradskom univerzitetu (1922); prva žena izabrana za univerzitetsku nastavnicu u zvanju docentkinje (1923). Na Filozofskom fakultetu Beogradskog univerziteta predavala je klasičnu, srednjovekovnu i noviju filozofiju i estetiku. Iako prva i, u svoje vreme, jedina žena nastavnica Beogradskog univerziteta nije mogla da se održi i da napreduje u akademskoj zajednici. Univerzitetska karijera joj je nasilno prekinuta 1936. godine, a ona prinuđena da napusti državnu službu.

nam treba [...] Za čoveka što stoji bez krova i bespomoćan, nasušna je samo etika.”² Opređujući se za etičku orijentaciju u filozofiji, Ksenija Atanasijević je u žižu svojih filozofskih interesovanja stavila ljudski individuum i njegov svet. Filozofija ispituje pretpostavke smisla i vrednosti ljudske individualne i socijalne egzistencije. Misija filozofa jeste da egzistenciju ljudskog bića učini smislenijom i vrednijom. Ali, smisao i vrednost individualnog i društvenog života narušeni su različitim oblicima negativnosti, nasilja, nepravdičnosti, diskriminacija i apsurdna. “Zlo, u različitim svojim vidovima – ontološkom, psihološkom, etičkom, ekonomskom ili drugom kakvom – rasuto je po našem životu u masivnim količinama [...] To zlo – koje je osnovna negativna datost egzistencije – može postati tako virulentno i dobiti tako ružne aspekte, da pretili ne samo poništavanjem celokupne vrednosti života, nego – kao što to danas dobro znamo – i biološkim uništenjem ljudskog roda.”³

U dramatičnom istorijskom kontekstu između dva svetska rata, dosledna sopstvenom shvatanju misije filozofa, Ksenija Atanasijević se oseća i te kako pozvanom da javno izrazi svoj stav o najvažnijim pitanjima epohe. U tekstu “Savremeni aspekti” (1935), filozofkinja daje lapidarnu ocenu epohe kad kaže da je “Vreme u kome živimo strahovito ozbiljno”,⁴ dok u članku “Nekonvencionalne laži” (1936), upozorava da je takvo vreme “ipak naše vreme, za koje smo *odgovorni* svi mi koji ga primamo i podnosimo”.⁵ U duhu svoje aktivističke filozofije smisla i vrednosti ljudske egzistencije, Ksenija Atanasijević se zalaže za junačko, neustrašivo, beskompromisno delanje, za otvorenu borbu protiv sveopšte moralne i materijalne bede.

Ksenija Atanasijević u svojoj ličnosti izuzetno ubedljivo, gotovo prototipski sjedinjuje akademsku filozofkinju i angažovanu intelektualku, plodonosno preplićući filozofske ideje i društveni angažman. Između njenog akademskog filozofiranja i društvenog aktivizma nema ni diskontinuiteta ni diskrepancije. Ona ne beži od toga da se u svojim “čisto” filozofskim tekstovima, kad god je to umesno, osvrne i na aktuelne prilike; *vice versa*, njeni tekstovi koji imaju za predmet fenomene aktuelne društvene stvarnosti prožeti su filozofskim idejama. Kroz društveni angažman Ksenije Atanasijević konkretizuju se njene osnovne filozofske ideje. Zato je njen javni angažman besprekorno dosledan, jasan i ubedljiv, ma o kom pitanju da je reč. U njemu nema primera instrumentalizacije ideja u ime parcijalnih interesa. Naprotiv, javni angažman Ksenije Atanasijević dosledno je zasnovan na univerzalnim vrednostima i moralnim načelima za koje se filozofkinja zalaže.

Stvaralačka delatnost Ksenije Atanasijević je bogata, složena i raznovrsna. Stvorila je originalno filozofsko delo; proučavala istoriju svetske filozofije od antičke do moderne; napisala niz studija o našim filozofima; prevodila je kapitalna dela filozofske literature sa starogrčkog i latinskog na srpski jezik; napisala mnogobrojne rasprave o feminizmu i pacifizmu; bila je polemičarka; objavljivala književnu, muzičku, pozorišnu, likovnu kritiku. Uvek u matici aktuelnih idejnih tokova u Evropi i svetu, pisala je o najnovijim delima filozofske produkcije, feminizma, pacifizma, psihologije, političke i religijske misli i književnosti. Dela Ksenije Atanasijević prevedena su na engleski, francuski, nemački, bugarski, holandski i češki jezik. Učestvovala je u radu međunarodnih feminističkih, pacifističkih i filozofskih skupova i kongresa. Bila je članica uprave i potpredsednica feminističke organizacije Ženski pokret. Među prvim ženama u ovdašnjoj sredini izabrana je, 1928. godine, za članicu Pen kluba. Bila je eminentna saradnica Kolarčevog narodnog univerziteta od osnivanja. Koliko je bila avangardni duh vidi se i po tome što su je privlačile i inspirisale ne samo moderne ideje nego i mogućnosti jednog novog medija, kakav je, između dva svetska rata, bio Radio Beograd, preko čijih je dugih i kratkih talasa održala desetine predavanja. Glavna dela Ksenije Atanasijević su: *La doctrine métaphysique et géométrique de Bruno exposée dans son ouvrage “De Triplici Minimo”* (1923), *L’atomisme d’Epicure* (1927), *Filozofski fragmenti I-II* (1929–1930), *Penseurs yougoslaves* (1937), *Smisao i vrednost egzistencije* (1968). Od tekstova Ksenije Atanasijević preuzetih iz časopisa, dnevnih novina i iz rukopisne zaostavštine posthumno su priredene i objavljene knjige: *Srpski mislioci* (2006), *Antička filozofija* (2007), *Etika feminizma* (2008), *Etika hrabrosti* (2011).

² Ksenija ATANASIJEVIĆ, *Filozofski fragmenti*, I deo, Beograd 1929., 11.-12.

³ Ksenija ATANASIJEVIĆ, *Smisao i vrednost egzistencije*, Beograd 1968., 19.

⁴ Ksenija ATANASIJEVIĆ, “Savremeni aspekti”, *Etika hrabrosti*, (prired. Ljiljana Vuletić), Beograd 2011., 64.

⁵ K. ATANASIJEVIĆ, “Nekonvencionalne laži”, *Etika hrabrosti*, 81.-82. Kurziv Lj. V.

Borba protiv zla, u njegovim konkretnim vidovima i razmerama, bila je ne samo filozofska poruka nego i načelo stvarnog življenja, koga se Ksenija Atanasijević držala. Taj njen angažman u borbi protiv zla je bio kontinuiran, raznovrstan i nedvosmisleno kritički artikulisan. Tridesetih godina XX stoleća, rat, najveće od svih zala sa kojima se suočavalo čovečanstvo, bio je velika tema mislilaca, intelektualaca, umetnika, pa i same Ksenije Atanasijević. Njen odgovor je bio – pacifizam.

U patrijarhalnoj sredini, koja idealizuje ratnika uzdižući ga na pijedestal heroja, krajnje je redak pacifistički stav. Kao malo ko, Ksenija Atanasijević je popularisala, zagovarala i teorijski obrazlagala pacifističku doktrinu. Bila je u ovdašnjoj sredini najistaknutija pacifistkinja. “Posmatran sa gledišta eminentno filozofskog mišljenja, rat se pokazuje kao jedna od najodvratnijih i najbezobzirnijih manifestacija sebičnosti, zaslepljenosti i svih vrsta i rodova negativnosti, koje su sudbonosno ukorenjene u ljudsku prirodu.”⁷

Od prvih originalnih filozofskih radova, u prvom redu *Filozofskih fragmenata*, do poznih kao što su nevelika knjižica *Smisao i vrednost egzistencije* ili esej “Aspekti i analize jedne filozofije humanizma” delo Ksenije Atanasijević prožeto je pacifističkim idejama. Međutim, pacifizam, antimilitarizam, antinacizam, atifašizam, antihitlerizam, osuda antisemitizma, komplementarnost pacifističke i feminističke ideologije teme su koje filozofkinja, posebno i detaljno, a najčešće i konkretnim povodima, elaborira, naročito u periodu od 1930. godine do 1941. godine. Koliko su, po njenoj oceni, pomenuta pitanja bila značajna, aktuelna i od opšteg interesa vidi se, između ostalog, i po tome što se ona obraća široj javnosti putem popularnog medija, kao što su dnevne novine, najčešće je to beogradski list *Pravda*, zatim govori na tribinama feminističke organizacije Ženski pokret, na međunarodnim feminističko-pacifističkim skupovima u zemlji i u inostranstvu. Kao filozofkinja i angažovana intelektuala verovala je da “Humane istine valja uporno propovedati, nezavisno od toga jesu li društvo i ljudi spremni da prime reči istine, ili su prema njoj neosetljivi, ravnodušni i cinični.”⁸

Ksenija Atanasijević odaje priznanje velikim verskim učiteljima i filozofima rodonačelnicima doktrine o nužnosti stalnog mira. Za nju je nesumnjivo da i filozofija i religija, samo različitom terminologijom i uz različiti dokazni materijal, upućuju ljude na prihvatanje i praktikovanje pacifizma. Svi veliki filozofi, počev od Sokrata i Platona, preko sv. Avgustina, Paskala, Dekarta i Spinoze, do Kanta i Šopenhauera, stoje na istoj liniji sa velikim

Slika 1. Ksenija Atanasijević⁶

⁶ Fotografija Ksenije Atanasijević preuzeta iz njene ostavine u Muzeju SPC, snimljena početkom tridesetih godina XX veka.

⁷ K. ATANASIJEVIĆ, “Rat i filozofija”, *Etika hrabrosti*, 111.

⁸ K. ATANASIJEVIĆ, *Smisao i vrednost egzistencije*, 22.

verskim učiteljima Krišnom, Budom, Hristom. Svi oni zahtevaju od ljudi da žive u uzajamnoj ljubavi i samilosti, odbacujući načelno i apsolutno ratovanje i borbe kao način za uređenje odnosa među ljudima.

Etika pacifizma Ksenije Atanasijević zasnovana je na fundamentalnoj ontološko-antropološkoj ideji o jednakosti svih ljudskih bića i, samim tim, o neprikosновенosti integriteta, dostojanstva i života svake ličnosti. “Ljudi koji su se duboko proželi istinom kako im je prva dužnost da osiguraju sebi i svojim bližnjima mirnu egzistenciju, svesno će podizati temelje jedne duševne etike, čije će prvo načelo biti neprikosვენnost svakog čoveka, bez izuzetka. Iz ovakvoga morala proizlazi, kao nužna njegova posledica, jedna politička doktrina, koja će proglasiti da svaka država, prostrana, isto kao i mala ima podjednaka prava na samostalan i slobodan život i na nepritešnji razvoj.”⁹

Pacifizam je za Kseniju Atanasijević doktrina univerzalne vrednosti i važenja. “Trebalo bi, bar u sadašnjosti, da pacifistička ideja ima za pristalicu svakog istinski prosvetljenog čoveka koji zna da u ratu ne samo čute zakoni i muze, nego da se u njemu i njime kočice svaki čovečanski i kulturni elan.”¹⁰ Pokušaji da se rat opravda, amoralni su i tendenciozni, bez obzira na to u ime čega i sa kakvom argumentacijom se preduzimaju. Pogotovu je neprihvatljivo opravdavanje i glorifikacija rata u ime neke filozofske ideologije.

Međutim, filozofija pacifizama Ksenije Atanasijević nije ideologija neprotivljenja zlu, nego je, naprotiv, logična konsekvencija jednog od osnovnih principa njene etike – neprištavanja na zlo. Ali, kao filozofkinja morala ona je bila posebno osetljiva na pitanje odnosa između cilja i sredstava kojima se taj cilj ostvaruje. Poznati jezuitski princip da “cilj opravdava sredstvo” u etici pacifizma Ksenije Atanasijević apsolutno je neprihvatljiv. Zasnivajući pacifizam na temeljnim stavovima svoje etike, ona je odbacila nasilje i rat kao sredstva kojima se mogu uspešno i trajno urediti odnosi među ljudima. U tekstu “Rat i filozofija” (1940), kaže: “Mudrost o svetu korenito poznaje štetnost i fatalnost zla, izobličuje ga, i naznačava načine kako da se ono iz ljudske zajednice za uvek iskoreni. Ali ima i drugih načina za to, a ne samo ubijanje bližnjih. Ljudski individuum mora suzbijati zlo, ako želi da doprinese lepoti i usavršavanju života. Ali on to može činiti čovečnijim i dostojanstvenijim putevima nego što su klanje i uništavanje, – te čudovišne metode koje u samima sebi nose svoje prokletstvo. Zbog toga prokletstva nijedan rat nije doneo svetu sreću ni razrešenje od životnih gnusoba.”¹¹

Odbacujući nasilje kao sredstvo da se postigne željeni cilj, ma kako on iz vizure nekog parcijalnog interesa važan bio, Ksenija Atanasijević ukazuje na uzročno-posledičnu povezanost činova nasilja i činova odmazde, povezanost kojoj je inherentna tendencija da perpetuira nasilje *ad infinitum*. “Kauzalna povezanost uzroka – mržnje i posledice – odmazde ne može se preseći nikakvim negativnostima, jer se iz jednog zla fatalnim načinom rađa uvek drugo, kao što iz jedne mržnje proističe uvek druga. Kauzalna sklopčanost uzroka i posledica negativnih radnji još je neumitnija nego bilo koja druga uzročnost.”¹²

Iako je ocenjivala da je aksiološki dualizam između dobra i zla sveden na “razmeru visine Himalaja prema Avali”, u korist zla, Ksenija Atanasijević nije odustala od nadanja da zlo jednoga dana, pa makar i u dalekoj budućnosti, može biti suzbijeno. U tekstu “Razarajuće nemani” pisanom u momentu kad je već bilo jasno da ratna katastrofa neće mimo-

⁹ K. ATANASIJEVIĆ, “Religijska i filozofska podloga pacifizma”, *Etika hrabrosti*, 42.

¹⁰ *Isto*, 41.

¹¹ K. ATANASIJEVIĆ, “Rat i filozofija”, *Etika hrabrosti*, 113.

¹² K. ATANASIJEVIĆ, “Hristova doktrina i stvarnost”, *Etika hrabrosti*, 101.

ići Kraljevinu Jugoslaviju, ona piše: "Evolucija života može pretrpeti izvesna usporavanja, ili se ispuniti međuprostorima retrogradnih lutanja i nerazumnih pokušaja, ali se ona, slična nekom nesavladljivom kolosu ne može zaustaviti, niti se njeno napredovanje može potisnuti. I zato jadno, duševno nagršeno intelektualno osramoćeno i socijalno obezglavljeno čovečanstvo, koje se u sadašnjosti, kao ukleto, kotura po stranputicama i mrcvari po raznim gubilištima čeka, nesumnjivo, jedna zdravija, razvedrenija budućnost."¹³ Kao i plejadi verskih učitelja i filozofa minulih epoha na koje se rado poziva, pred očima joj je lebdeo ideal trajnog mira i univerzalne simpatije među ljudima. U duhu tog ideala Ksenija Atanasijević projektuje jednu pacifističku utopiju. "Sa svoje pozicije, uvereni smo da će, u doglednom vremenu, ono što je do nedavno izgledalo utopija – postati stvarnost. Zlo, koje ima prevlast na svetu, i nanosi ljudima bezbroj bolova i mučenja, neumornim akcijama prosvetavanja postepeno će jenjavati, gubeći svoju žestinu i rastrošavaće se, potiskivano uzajamnim razumevanjem i saosećanjem što će se lagano širiti zemljom. Na taj način biće pripremljen teren za krajnju, vrhovnu revoluciju, – za revoluciju dobra, to jest saosećanja i čovečne pravičnosti, koja će uspostaviti stvarni mir i čvrstu slogu među ljude, danas naoštrene, razjarene, razjedinjene i gotove da svakog časa zakorače u nasilje, osvetu, odmazdu i svaku moralnu gnusobu."¹⁴

Značajan deo pacifističke aktivnosti Ksenije Atanasijević između dva svetska rata odvijao se kroz feministički pokret i feminističke organizacije. Ksenija Atanasijević ukazuje na komplementarnost feminističke i pacifističke ideologije. I feminizam i pacifizam polaze od temeljnog etičkog zahteva da se ličnost i život svakog ljudskog bića moraju poštovati. "Feminizam, nužnim načinom, podrazumeva, kao nepobitnu, ideju da svako ljudsko biće jeste neprikosnoveno, i da ima prava da na puni i neometani način razvija sebe. Otuda feminizam, preko unapređivanja žene, i neposredno sa njime, vrlo živo radi na unapređivanju čitavoga čovečanstva, izgrađujući, takoreći, jednu novu etičku doktrinu. [...] Zato feministkinje šire oko sebe atmosferu sloge i mira. Pošto za njih važi stav o poštovanju svake ličnosti, njihova politička koncepcija biće, da se prema slobodi svakoga naroda mora osećati pijetet, jer je svaki stranac bližnji."¹⁵ Ksenija Atanasijević je bila članica uprave i potpredsednica feminističke organizacije građanske provenijencije Ženski pokret i istaknuta akterka u međunarodnim feminističko-pacifističkim organizacijama Mala ženska antanta i Internacionalna organizacija žena za mir. Treća Međunarodna konferencija žena za mir i razoružanje održana je u Beogradu 1931. godine, zahvaljujući, između ostalog, i ugledu Ksenije Atanasijević u međunarodnom pacifističkom i feminističkom pokretu između dva svetska rata.

U jeku velike svetske ekonomske krize, nasuprot retrogradnom mišljenju da bi se teška ekonomska situacija poboljšala kad bi se žene vratile isključivo radu u kući, Ksenija Atanasijević se zalaže za još veće učešće žena u javnom životu. "Mnoga bi se materijalna, politička ili etička teškoća racionalnije rasvetlila i savladala, kad bi se inicijativi prosvetjenih i dobronamernih žena dalo više maha nego što se daje."¹⁶ Uverena je da su žene, zbog svoje razgranatije osećajnosti, samilosnije i altruističnije nastrojene nego muškarci, pa su samim tim i podobnije za pacifističko delovanje. Jer "Dok su muškarci pretežno upravljali državama, čovečanstvo nije izlazilo iz pomrčine sukobljavanja, omraza i gotovosti da se proliva

¹³ K. ATANASIJEVIĆ, "Razarajuće nemani", *Etika hrabrosti*, 142.

¹⁴ K. ATANASIJEVIĆ, *Smisao i vrednost egzistencije*, 39.

¹⁵ K. ATANASIJEVIĆ, "O uticaju žene na širenje pacifističke ideje", *Etika feminizma*, (priređ. Ljiljana Vuletić), Beograd 2008., 78.-79.

¹⁶ K. ATANASIJEVIĆ, "Altruističko dejstvo žene", *Etika feminizma*, 32.

krv. Ta činjenica stoji, u svoj svojoj žalosnoj potpunosti, i nikakvo protivno dokazivanje nije u stanju da je izgladi ili poništi. Zato se nameće potreba da se i snage žena plodnije i mnogostrukije iskoriste za javni život.”¹⁷

Zaslužuje da bude posebno istaknut i visoko vrednovan odvažni javni angažman Ksenije Atanasijević protiv nacionalsocijalizma i antisemitizma. Bila je među prvima koji su u našoj sredini, a i u Evropi, pisali protiv nacionalsocijalizma i osuđivali proganjanje Jevreja. Još 1933. godine, dakle, u vreme kada je Hitler tek postao državni kancelar, piše tekst “Oko za oko...povodom Hitlerovog proganjanja Jevreja” za beogradski dnevni list *Pravda*. U ovom napisu oštro žigoše hitlerovski program i metode, a posebno osuđuje nacističko proganjanje Jevreja. “Hitlerovski program i metode neizbežno razbuktavaju, do najluđeg paroksizma, orijentaciju da se učinjeno zlo proganja osvetom. Time hitlerizam, u prvoj liniji, stvara temeljne prve članove onoga užasnoga kauzalnoga lanca gde iz jedne negativnosti proizlazi druga.”¹⁸ U dramatičnom istorijskom razdoblju između dva svetska rata, sudbina Jevreja, kao nezaštićene manjine, jeste po mišljenju filozofkinje, “jedno od najaktuelnijih i najbolnijih pitanja današnjice” U tekstu “Savremeni aspekti” iskazuje duboku uznemirenost zbog pogubne moralne ravnodušnosti “pretežno poslovno i pohlepno nastrojenog modernog čoveka”. “Mi stojimo zaprepašćeni, piše filozofkinja, pred svim udarima što pogađaju čitave narode, i gledamo kako se, sve jasnije i sve uočljivije, sklapa konstelacija za jednu novu, opštu katastrofu.”¹⁹ Tih godina, Ksenija Atanasijević čini sve što je bilo u njenoj moći da se suprotstavi širenju rasističkih predrasuda o jevrejskom narodu. Piše tekstove protiv antisemitizma, drži predavanja u Jevrejskom domu u Beogradu i objavljuje u *Jevrejskim novinama*, sve do samog napada Nemačke na Kraljevinu Jugoslaviju.

Indikativno je za odnos Ksenije Atanasijević prema nacionalsocijalizmu, a i prema političkoj eliti Kraljevine Jugoslavije da je zbog njenog teksta sa alegorijskim naslovom “Razarajuće nemanj”,²⁰ objavljenog u *Pravdi* 18. februara 1941, neposredno posle sastanka jugoslovenskog predsednika vlade Cvetkovića i ministra inostranih poslova Cincar-Markovića sa Hitlerom, 16. februara u Berghofu, to izdanje novina cenzura zabranila. Iako se u pomenutom napisu Ksenije Atanasijević ne pominju izrično ni imena ni sam događaj, iako je ukupna stilizacija teksta alegorijska, politička elita se nije dvoumila o čemu filozofkinja piše. Tekst je ispravno protumačen kao oštra javna osuda namere da Kraljevina Jugoslavija pristupi Trojnom paktu, namere koja će se u neposrednoj budućnosti i ostvariti. Bilo kakvo paktiranje sa silama zla, bilo je za Kseniju Atanasijević neprihvatljivo. Nijedno zvanično objašnjenje toga sastanka, kojima je onovremena štampa vrvela, nije moglo biti, za filozofkinju, opravdanje za pregovore sa “razarajućim nemanima”, sa nacistima, koji su poništili “sva načela koja su prva u rang listi društvenih i etičkih vrednosti”

Ksenija Atanasijević je duboko osetila tragiku ratnih zbivanja. S razlogom je za sebe rekla da pripada onoj nesrećnoj generaciji čije su, i godine mladosti, i godine zrelosti, obeležene užasima dva svetska rata. Stvarnost je obilato potvrdila, pa i premašila njene bojazni izražene u mnogobrojnim tekstovima, izrečene sa javnih govornica, u zemlji i u inostranstvu, bojazni od propasti u koju srlja čovečanstvo nesposobno da se odupre ratu. Okupaciju

¹⁷ *Isto*, 32.

¹⁸ K. ATANASIJEVIĆ, “Oko za oko... povodom Hitlerovog proganjanja Jevreja”, *Etika hrabrosti*, 58.

¹⁹ K. ATANASIJEVIĆ, “Savremeni aspekti”, *Etika hrabrosti*, 63.

²⁰ K. ATANASIJEVIĆ, “Razarajuće nemanj”, *Etika hrabrosti*, 137.-143.

je Ksenija Atanasijević provela u Beogradu, iako je mogla još pre napada Hitlera na Kraljevinu Jugoslaviju da napusti zemlju. Naime, 1940. godine, nije prihvatila predlog Pauline Lebl Albala koja joj je ponudila i novčanu pomoć da zajedno sa njom ode u Sjedinjene Američke Države. Upozorila je prijateljicu da će zbog tekstova protiv Hitlera i progona Jevreja, kao i zbog predavanja koja je držala u Jevrejskom domu imati problema. Upozorenje će se pokazati opravdanim.

Iako se oštro suprotstavljala komunističkom pogledu na svet, Ksenija Atanasijević nije 1941. godine potpisala Apel srpskom narodu protiv komunista. Tim gestom, već u prvim danima okupacije, rečito je iskazala svoj stav i prema Nemcima kao okupatorima i prema kvisliškoj vladi generala Nedića. Na pitanje, kakvi su bili njeni razlozi, da to ne učini, objasnila je u duhu principa svoje etike: "Nisam imala iluzija da su neki od progonjenih moji ideološki protivnici – komunisti. Ali oni su i ljudska bića i moji sugrađani i sunarodnici, koje je nacistički okupator progonio kao divlje zveri. Ja nisam mogla da se pridružim hajci čak ni na komuniste."²¹ Isto tako, kad je oktobra 1944. godine, sa prozora svoga stana u centru Beograda, gledala nemačke vojnike kako se u rasulu povlače, sažaljevala ih je kao ljudska bića. "Meni ih je jako žao, jer sam nepopravljivo humana. Sposobnost za odmazdu savim mi nedostaje..."²²

Celoga života borkinja za mir i toleranciju, za pravičnije i humanije uređenje sveta, za poštovanje dostojanstva ličnosti i naroda, Ksenija Atanasijević je tokom okupacije zauzela za nju jedino i ispravan i jedino moguć stav – stav nenasilnog građanskog otpora. Tokom Drugog svetskog rata povukla se iz javnog života, nije objavila nijedan tekst, nije održala nijedno predavanje. Oslonac za odluke u teškim vremenima tražila je u samoj sebi, u svojoj savesti. "Moram biti jaka i primiti svaku situaciju. Uostalom, nijedan pravi mislilac nije mogao da se veže za spoljne struje, koje su uvek pune nedostataka, slepila, uzaludnosti, – ako nisu sasvim zle i naopake, i usmerene na propast i zaglupljivanje pristalica"²³

Okupacione vlasti zauzele su prema Kseniji Atanasijević oštar stav. Nemačka cenzura zabranjuje da u knjigu Jele Spiridonović Savić koju je pripremala 1944. godine za Srpsku književnu zadrugu uđe prikaz eseja Ksenije Atanasijević "Etika praštanja". A povodom šezdesetogodišnjice života pesnika Sime Pandurovića u listu *Novo vreme* izriču mu se pohvale, ali mu se zamera da je subjektivan kad piše o savremenima. Kao primer takve subjektivnosti navodi se njegovo mišljenje o Kseniji Atanasijević kao nacionalnoj veličini.²⁴

Početak okupacije stupile su na snagu antisemitske mere. U *Opštinskim novinama*, već 1941. godine, oštro su napadnuti srpski intelektualci koji su, pre rata, pisali protiv nacionalsocijalizma i držali predavanja u Jevrejskoj čitaonici; kritikovani su čak i oni Srbi koji su bili slušaoci na tim predavanjima. Već 12. juna 1941. godine Ksenija Atanasijević beleži u dnevnik: "Izašao u *Opštinskim novinama* neki odvratni članak protiv Srba koji su držali predavanja u Jevrejskoj čitaonici. U njemu su i mene zakačili"²⁵ Oktobra 1942. godine organi Gestapoa upadaju u stan Ksenije Atanasijević, pretresaju ga i uručuju joj poziv na saslušanje. "U pola devet došli su da me traže jedan nemački oficir i jedan agent Gestapoa.

²¹ Ljiljana VULETIĆ, *Život i misao Ksenije Atanasijević*, Beograd 2005., 174.

²² *Isto*, 213.

²³ *Isto*, 190.

²⁴ Vid. Bojan ĐORĐEVIĆ, "Književni život u Srbiji za vreme okupacije 1941–1944 (II), Književnici u okupaciji", *Književna istorija*, 35/2003. br. 120-121, 521.-523.

²⁵ Lj. VULETIĆ, *Život i misao Ksenije Atanasijević*, 193.

Napisana je protiv mene gadna denuncijacija...”²⁶ Ubrzo posle ovog događaja deportovan je u Nemačku dr Milan Marković sa kojim je živela.

Još tokom rata, a naročito krajem rata, posle savezničkog bombardovanja Beograda u proleće i leto 1944. godine, Ksenija Atanasijević je pomišljala da bi točak istorije mogao da krene u smeru kojim bi jedno nasilje bilo zamenjeno drugim. Strepela je da bi, sa okončanjem okupacije, moglo nastupiti vreme osvetoljubivosti, nove netrpeljivosti, isključivosti i, što je za nju, kao filozofkinju, bilo najgore – vreme duhovnog ropstva. “Očekuje se ulazak Rusa i partizana u Beograd. Nemci se, doista, povlače. Isto tako i naša vlada, i svi Srbi koji su sa Nemcima radili...”, beleži u dnevnik 6. oktobra 1944. godine. Već 8. oktobra formuliše jasno svoju bojazan: “Bilo bi strahovito upasti u nešto gore, gde se ne može čak ni misliti slobodno.”²⁷

Rasplet događaja posle završetka Drugog svetskog rata nije bio za Kseniju Atanasijević nimalo dobar. Godine 1945, nova vlast je hapsi, na osnovu lažnih optužbi. U zatvoru je bila od 25. aprila do 17. maja 1946. godine. Za dlaku je izbegla streljanje. U julu 1946. godine penzionisana je. Međutim, i posle hapšenja, i posle penzionisanja nova vlast je i dalje držala Kseniju Atanasijević na oku. Njeno ime je i dalje dovođeno u blisku vezu sa ličnostima kojima se stavljalo na teret delovanje protiv države. Godine 1947. Kseniji Atanasijević je zabranjena javna delatnost. Sve što je napisala stavljeno je rešenjem Okružnog suda za grad Beograd na *index librorum prohibitorum*. “19. maja 1947. zabranjene su sve moje knjige... Posle saslušanja na Veliki petak, sve moje knjige su zabranjene. Pokupljeni su svi primerci mojih knjiga po knjižarama.”²⁸ Novo vreme donelo joj je i novu etiketu – žigosana je kao reakcionarni građanski element.

Međutim, Ksenija Atanasijević nije mogla da se pomiri sa takvom situacijom. Početkom pedesetih godina, rešva da sama inicira ukidanje zabrane koja se odnosila na njenu javnu delatnost i celokupno delo. Isključivo zahvaljujući ličnoj inicijativi i upornosti Ksenije Atanasijević ova zabrana je skinuta. Tada započinje proces njenog postepenog, veoma usporenog povratka u javni život. Dvadeset godina posle skidanja zabrane, 1972. godine, uredništvo časopisa *Filozofske studije* i Filozofsko društvo Srbije odlučili su da prvi broj toga časopisa posvete životu i delu Ksenije Atanasijević. Filozofkinja je tada imala 79 godina.

Obimno i složeno filozofsko delo Ksenije Atanasijević nedovoljno je proučeno. Čitava bitna njegova područja, kao što su, na primer, filozofija pacifizma ili etika feminizma, ostala su, do najnovijeg doba, gotovo potpuno zanemarena. Međutim, upravo pacifizmom, antinacizmom, doslednim zalaganjem za poštovanje ličnosti svakog ljudskog bića, Ksenija Atanasijević se najviše približila vrednostima koje su, na normativnom nivou, vodeće vrednosti i ideali savremenog sveta.

²⁶ *Isto*, 194.-195.

²⁷ *Isto*, 213.-214.

²⁸ *Isto*, 217.

KSENIJA ATANASIJEVIĆ: PHILOSOPHER AND WAR

Summary: It is not well known that philosopher Ksenija Atanasijević (1894-1981) was one of the most prominent pacifists in the area of former Yugoslavia. Within dramatic historical context between two wars, Ksenija Atanasijević, consistently and without compromises explains, lobbies, and promotes pacifistic ideas, condemns Nazi ideology, glorification of violence and war in international relations, and condemns anti-Semitism. She is prominent activist within pacifist and feminist movement. Ksenija Atanasijević was member of pacifistic and feminist organizations Little Women's Antanta and International Organization of Women for Peace. At the Peace and Disarmament Conference (held in Belgrade, May 17-19 1931), Ksenija Atanasijević points out how complementary pacifistic and feminist ideologies are, and emphasizes fundamental ethical principle that personality and life of every human being deserves respect, as their common starting point. As early as 1933, while Hitler was just barely becoming German Chancellor, she publishes an article in which sharply condemns Nazi prosecution of Jews. In her text "War and Philosophy" (1940) Ksenija writes: "By observing war, primarily from the standpoint of philosophical thought, war is one of the most gruesome, and reckless manifestations of selfishness, blindness, and all sorts of negativity, which are deeply embedded into human nature [...] That is why all attempts of justification are monstrous, even the one about promoting war in the name of some philosophical ideology." Because of her work in title "Devastating Beasts" in which Ksenija Atanasijević condemns negotiations on accession of Kingdom of Yugoslavia towards Tripartite Pact, between Yugoslav Government with Hitler, police has confiscated Belgrade newspaper Pravda (February 18 1940). At the beginning of the war, under the risk of being put into concentration camp, does not sign Nedić's appeal against communists. Because of her pre-war pacifistic and anti-Nazi engagement, in 1942 Gestapo has arrested and interrogated Ksenija. After the World War II in 1946 new authorities arrested and imprisoned her, on the basis of faulty accusations, and in 1947 puts all of her work under *index librorum prohibitorum*.

Keywords: philosophy, consistency, war, pacifism, feminism.

Literatura

- Ksenija ATANASIJEVIĆ, "Aspekti i analize jedne filozofije humanizma", *Filozofija*, 1/1969., br. 1, 43.-72.
- Ksenija ATANASIJEVIĆ, *Etika feminizma*, (prir. Ljiljana Vuletić), Beograd 2008.
- Ksenija ATANASIJEVIĆ, *Etika hrabrosti*, (prir. Ljiljana Vuletić), Beograd 2011.
- Ksenija ATANASIJEVIĆ, *Filozofski fragmenti* (I-II), Beograd 1929., 1930.
- Ksenija ATANASIJEVIĆ, *Smisao i vrednost egzistencije*, Beograd 1968.
- Bojan ĐORĐEVIĆ, "Književni život Srbije za vreme okupacije 1941.-1944. (II), Književnici u okupaciji", *Književna istorija*, 35/2003., br. 120-121, 519.-533.
- Ljiljana VULETIĆ, *Život i misao Ksenije Atanasijević*, Beograd 2005.

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.

**Zbornik radova s međunarodnog
skupa Desničini susreti 2011.**

Uredili

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

Filozofski fakultet u Zagrebu
Plejada
Zagreb, 2012.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI
sv. 6

Nakladnici

Filozofski fakultet u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
Plejada d.o.o., Zagreb

Za nakladnike

Damir Boras
Igor Ranić

Uredništvo

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina
Bojan Đorđević
Branimir Janković

Recenzenti

Damir Agičić
Zvonko Kovač
Velimir Visković

*Tiskanje ove knjige potpomogli su Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i
Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport grada Zagreba*

Fotografija na naslovnici

Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2012., Plejada, Zagreb

ISBN 978-953-7782-16-0

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.
Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.
Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)

Izvršni nakladnik
Plejada d.o.o.
Zagreb, VIII. južna obala 17
tel./faks 01/3906-533
e-mail: plejada@plejada-zg.hr
www.plejada-zg.hr

Izvršni urednik
Ilija Ranić

Grafička oprema
Nenad B. Kunštek

Lektura
Ivana Filipović Petrović
(tekstovi na hrvatskom jeziku)

Idejno rješenje naslovnice
Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice
Ana Pojatina

Tisak i uvez
Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
srpanj 2012.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 811798.

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

INTELEKTUALCI I RAT 1939. - 1947.

Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA